

Αμφίπολις χριστιανική

Περίληψη

Ο λόφος στον οποίο κτίστηκε η πόλη βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Παγγαίου, περιβαλλόμενος από Β., Δ. και Ν. από τον κατερχόμενο από Β. Στρυμόνα λίγο πριν από τις εκβολές του στον ομώνυμο κόλπο της Ανατολικής Μακεδονίας. Ιδρυμένη το 437/6 π.Χ. από τους Αθηναίους, γνώρισε μεγάλη ακμή καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, λόγω της σημαντικής της θέσης στο ρου του Στρυμόνος, των μεταλλευμάτων της περιοχής και των γόνιμων εδαφών που την περιβάλλουν, αλλά και της διέλευσης της Εγνατίας οδού από αυτήν. Οι ίδιες ευνοϊκές συνθήκες, σε συνδυασμό με την πρώιμη διδασκαλία του Χριστιανισμού από τον Απόστολο Παύλο και την εγγύτητα με τις δύο μεγαλύτερες πόλεις της βυζαντινής επικράτειας, την Κωνσταντινούπολη στα Α. και τη Θεσσαλονίκη στα Δ., εξασφάλισαν στην πόλη ευμάρεια και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα κτίσματα της ακροπόλεως: τέσσερις ξυλόστεγες βασιλικές, ένας επιβλητικός περίκεντρος ναός και εντυπωσιακών διαστάσεων υπαίθρια δημόσια κινστήρνα. Το σύνολο των δαπανηρών αυτών κατασκευών, κοσμημένων με μαρμαροθετήματα, ορθομαρμαρώσεις, ψηφιδωτά εντοίχια και επιδαπέδια και μεγάλο αριθμό γλυπτών, περιβλήθηκε με τείχος ενισχυμένο με 15 πύργους και επιμήκη πρόβολο/κινστήρνα.

Το 1920 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Μακεδονίας Ευστράτιος Πελεκίδης στο πλαίσιο των τοπογραφικών του ερευνών για την Αμφίπολη των κλασσικών χρόνων ανέσκαψε τη μία από τις τρεις εντοπισθείσες θέσεις με κατάλοιπα μεταχριστιανικών χρόνων, τη γνωστή αργότερα ως βασιλική Α. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, το 1959, ο Έφορος Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Σύμβουλος της Εταιρείας Δημήτριος Λαζαρίδης εντόπισε δύο ακόμη βασιλικές (Β και Γ) κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκάλυψης της αρχαίας πόλης, τις οποίες είχε ξεκινήσει το 1956 υπό την αιγίδα της Εταιρείας. Πολύ πιο εκτεταμένες και συστηματικές υπήρξαν οι έρευνες του Ε. Στίκα για την παλαιοχριστιανική περίοδο της Αμφιπόλεως από το 1962κε., με αποτέλεσμα την πλήρη αποκάλυψη των πέντε ναών και της υπαίθριας κινστήρνας (θεωρουμένης αρχικώς ως επισκοπικού μεγάρου). Ο ίδιος προέβη και σε περιορισμένες εργασίες για την προστασία και ανάδειξη των επιδαπέδιων ψηφιδωτών της βασιλικής Α, πάντοτε υπό την αιγίδα της Εταιρείας. Τέσσερα χρόνια μετά το θάνατο του Ε. Στίκα την ευθύνη των ερευνών ανέλαβε κατ' εντολήν της Εταιρείας ο Έφορος Αρχαιοτήτων Χαράλαμπος Μπακιρτζής. Κατά τα έτη που ακολούθησαν πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης, αλλά και συμπληρωματική ανασκαφική διερεύνηση του χώρου της παλαιοχριστιανικής πόλης.

Γεωγραφικά και Ιστορικά στοιχεία

Ο λόφος στον οποίο κτίστηκε η πόλη βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Παγγαίου, περιβαλλόμενος από Β., Δ. και Ν. από τον κατερχόμενο από Β. Στρυμόνα λίγο πριν από τις εκβολές του στον ομώνυμο κόλπο της Ανατολικής Μακεδονίας.

Ιδρυμένη το 437/6 π.Χ. από τους Αθηναίους, γνώρισε μεγάλη ακμή καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, λόγω της σημαντικής της θέσης στο ρου του Στρυμόνος, των μεταλλευμάτων της περιοχής και των γόνιμων εδαφών που την περιβάλλουν, αλλά και της διέλευσης της Εγνατίας οδού από αυτήν. Οι ίδιες ευνοϊκές συνθήκες, σε συνδυασμό με την πρώιμη διδασκαλία του Χριστιανισμού από τον Απόστολο Παύλο

και την εγγύτητα με τις δύο μεγαλύτερες πόλεις της βυζαντινής επικράτειας, την Κωνσταντινούπολη στα Α. και τη Θεσσαλονίκη στα Δ., εξασφάλισαν στην πόλη ευμάρεια και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα κτίσματα της ακροπόλεως που έχουν ως τώρα έλθει στην επιφάνεια: τέσσερις ξυλόστεγες βασιλικές, επιβλητικός περίκεντρος ναός, εντυπωσιακών διαστάσεων υπαίθρια δημόσια κινστήρνα, ισχυρό τείχος (εικ. 1).

Η ιστορία των ανασκαφών και η συμβολή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην έρευνα της θέσης

Το 1920 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Μακεδονίας Ευστράτιος Πελεκίδης στο πλαίσιο των τοπογραφικών του ερευνών για την Αμφίπολη των κλασσικών χρόνων ανέσκαψε τη μία από τις τρεις τότε εντοπισθείσες θέσεις με κατάλοιπα μεταχριστιανικών χρόνων, τη γνωστή μετέπειτα ως βασιλική Α. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, το 1959, ο Έφορος Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Σύμβουλος της Εταιρείας Δημήτριος Λαζαρίδης εντόπισε δύο ακόμη βασιλικές (Β και Γ) κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκάλυψης της αρχαίας πόλης, τις οποίες είχε ξεκινήσει το 1956 υπό την αιγίδα της Εταιρείας.

Πολύ πιο εκτεταμένες και συστηματικές υπήρξαν οι έρευνες του Διευθυντή της Υπηρεσίας Αναστήλωσεων, Ευστάθιου Στίκα για την παλαιοχριστιανική περίοδο της Αμφιπόλεως από το 1962 και εξής. Μετά τον καθαρισμό από τη βλάστηση και τους σωρευθέντες στο εσωτερικό της βασιλικής Α όγκους χωμάτων της παλαιάς ανασκαφής του Ε. Πελεκίδη, προέβη σε πλήρη αποκάλυψη του μνημείου. Στον Ε. Στίκα οφείλεται επίσης η ανασκαφική διερεύνηση των βασιλικών Β (1972κε.), Γ (1962κε.) και Δ (1972κε.), μέρους της οχύρωσης της ακροπόλεως, του περίκεντρου ναού (1976κε.) και του θεωρουμένου ως επισκοπικού μεγάρου στα Α. της βασιλικής Α (1971κε.). Υπό την επίβλεψή του κατασκευάστηκε ξύλινο στέγαστρο πάνω από το νότιο κλίτος και τον εξωνάρθηκα της βασιλικής Α, για την προστασία και ανάδειξη των εκεί επιδαπέδιων ψηφιδωτών.

Τέσσερα χρόνια μετά το θάνατο του Ε. Στίκα την ευθύνη των ερευνών ανέλαβε κατ' εντολήν της Εταιρείας ο Έφορος Αρχαιοτήτων Χαράλαμπος Μπακιρτζής. Κατά το πρώτο έτος (1987) και με δαπάνες του Ιδρύματος Ψύχα οι εργασίες περιορίστηκαν σε μέτρα συντήρησης και προστασίας των μνημείων (αποψιλώσεις, περιφράξεις, κατασκευή αποθηκευτικού χώρου και φύλαξη των ευρημάτων σε αυτόν, περάτωση των εργασιών αποκατάστασης του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα και συντήρηση του ξύλινου στεγάστρου της βασιλικής Α). Κατά τα έτη που ακολούθησαν πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης, αλλά και συμπληρωματική ανασκαφική διερεύνηση του χώρου της παλαιοχριστιανικής πόλης.

Επιπροσθέτως, η τοπική Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε σειρά ενεργειών από το 1976 ως το 1987 για τη συντήρηση των ψηφιδωτών δύο μνημείων (υστερορρωμαϊκής οικίας, βασιλικής Α) και για τη διασφάλιση του χώρου έναντι των αξιώσεων ιδιωτών και εκ νέου το 1998-1999 για τη συντήρηση και των πέντε ναών. Ακόμη, το 2004 προέβη σε ανασκαφή στα Ν. της βασιλικής Α, όπου εντοπίστηκε μνημειακής διαμόρφωσης δρόμος με εκατέρωθεν κιονοστοιχίες.

Περιγραφή

- **Βασιλική Α.**

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με υπερώα, νάρθηκα, εξωνάρθηκα και αίθριο (εικ. 2). Στα Α. προβάλλεται ημικυκλική ασίδα, στο εσωτερικό της οποίας διαμορφώνεται σύνθρονο με κύκλιο (εικ. 3). Τα μετακίονια του ισογείου έφρασσαν θωράκια με ανάγλυφο σταυρό, όμοια με τα αντίστοιχα των κιονοστοιχιών των υπερώων (εικ. 4). Κτιστό θρανίο περιτρέχει τη βάση των τοίχων σε όλο το μήκος του νοτίου κλίτους. Το επίχρισμα των κατακόρυφων επιφανειών του φέρει γραπτά γεωμετρικά σχέδια εντός κυκλικών πλαισίων. Τα κατάλοιπα επιμήκους άμβωνος με δύο αντωπές κλίμακες που οδηγούσαν σε εξαγωνικό εξώστη εντοπίστηκαν στη νότια πλευρά του κεντρικού κλίτους (εικ. 5). Ήλθαν επίσης στην επιφάνεια κατάλοιπα του κιβωρίου που στέγαζε την Τράπεζα, καθώς και της ίδιας της Τραπέζης. Από τα ευρήματα τεκμαίρεται η ύπαρξη ορθομαρμάρωσης και ψηφιδωτού διακόσμου στους τοίχους και σε μεταγενέστερη φάση τοιχογραφιών. Το δάπεδο του μεσαίου κλίτους του ναού και του αιθρίου κάλυπταν μαρμαρίνες πλάκες, ενώ των πλαγίων κλιτών του ναού, του εξωνάρθηκα και του δωματίου στα Ν. αυτού ψηφιδωτά. Σημαντικότερα λόγω ποιότητας και πληρότητας είναι εκείνα του νοτίου κλίτους (εικ. 6), στα οποία εκτός των γεωμετρικών κοσμημάτων (σπειρομαϊάνδροι, αλυσοειδείς πλοχμοί, σχοινία) και των πτηνών, ιχθύων, οκταπόδων εντός τετράγωνων πλαισίων, περιλαμβάνονται δύο κυκλικές συνθέσεις με πτηνά και άλλα ζώα που πίνουν νερό από κάνθαρο ή τσιμπούν καρπούς από κλάδους (εικ. 7). Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών: βάσεις, τμήματα κορμών, κιονόκρανα (ιωνικά εκ των υπερώων (εικ. 8), δίζωνα με προτομές κριών και πτηνών εκ του ισογείου) και επιθήματα κίωνων, τμήματα κοσμήτη, περιθυρώματα, αμφικιονίσκοι, τεμάχια πεσσίσκων και θωρακίων (εικ. 9), ανάγλυφο Κυβέλης, κάτω τμήμα κορμού πτηνού, μαρμαρίνη ενεπίγραφη βάση και πόρινος βωμός της αρχαιότητας σε επανάχρηση.

Στα Β. του αιθρίου, του εξωνάρθηκα και του νάρθηκα αποκαλύφθηκαν τέσσερα διαμερίσματα. Το τρίτο από τα Δ. έχει θύρες στα Δ, Α. και Ν. Το δάπεδό του καλύπτεται με μαρμαρίνες πλάκες. Πρόκειται –κατά τον ανασκαφέα– για το Μυτατώριον του ναού. Ο συνεχόμενος προς Α. χώρος, με ψηφιδωτό δάπεδο στο οποίο εικονίζονται πτηνά και ζώα της θάλασσας εντός οκταγωνικών διαχώρων, συνιστά παρεκκλήσιο ή ενδεχομένως το Διακονικό του ναού. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν και δύο πεσσίσκοι τέμπλου. Στα Ν. του αιθρίου απαντάται μεγάλος χώρος (9,15 X 5,21μ.) με πρόσβαση από τα Α. και ψηφιδωτό δάπεδο. Στο σωζόμενο ανατολικό ήμισυ αυτού αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνια διάχωρα (με δύο αντωπούς μόσχους και δύο αλιείς) περιβαλλόμενα από πτηνά ή ιχθύες εντός τετράγωνων πλαισίων. Συνεχόμενο προς Α. είναι τετράγωνο δωμάτιο με κυκλικό γεωμετρικό κόσμημα από λευκά και κυανά τεμάχια μαρμάρου στο δάπεδο.

Βάσει των ευρημάτων (γλυπτών, νομισμάτων) και των επιδαπέδιων ψηφιδωτών των πλαγίων κλιτών η βασιλική χρονολογήθηκε στον 6ο αι. Στην ανατολική παρειά του δυτικού τοίχου του νάρθηκα κτίστηκε σε μεταγενέστερη περίοδο το εσωτερικό τείχος της παλαιοχριστιανικής πόλης. Η οικοδόμησή του προφανώς συνδέεται με την παύση λειτουργίας του ναού. Ανασκαφή της 12ης Ε.Β.Α. στο εσωτερικό του ναού μετά την αποκόλληση

του ψηφιδωτού δαπέδου αποκάλυψε την ύπαρξη λουτρώνος των ρωμαϊκών χρόνων κάτω από το νότιο κλίτος και τον εξωνάρθηκα.

- **Βασιλική Β.**

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική (διαστ. 26,90 X 16,45μ.), κτισμένη στη ΒΑ. γωνία του τειχισμένου τμήματος της παλαιοχριστιανικής Αμφιπόλεως, με νάρθηκα, ορθογώνιο αίθριο (διαστ. 18,30 X 16,45μ.) στα Δ. και προσκτίσματα στα Β. Το αίθριο ήταν προσιτό μέσω τριών θυρών, μίας στα Δ. και δύο στα Ν. Δύο θύρες οδηγούσαν από το αίθριο στο νάρθηκα και τρεις ακόμη από τον τελευταίο στο εσωτερικό του ναού. Στο εσωτερικό της κόγχης του Ιερού διαμορφώνεται σύνθρονο με μαρμάρινη επένδυση των αναβαθμών. Το δάπεδο του βορείου και του νοτίου κλίτους κοσμούσαν ψηφιδωτά, ενώ στο κεντρικό τοποθετήθηκαν μαρμαρίνες πλάκες. Στους τοίχους του ναού και του νάρθηκα απαντάται ορθομαρμάρωση χαμηλά και ψηφιδωτά στα ανώτερα τμήματα και στην κόγχη του Ιερού. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών ήλθε στην επιφάνεια μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως βάσεις, κορμοί και κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, τμήματα του άμβωνος του ναού με κογχάρια, κοσμήτες, υπέρθυρο και θωράκια με ανάγλυφο διάκοσμο, αμφικιονίσκοι παραθύρων, τμήματα ζεύξεων ορθομαρμάρωσης, μαρμάρινο περιρραντήριο.

Στη ΝΔ. γωνία του αιθρίου βρέθηκε μαρμάρινο στόμιο κινστήρνας. Από τα τέσσερα διαμερίσματα που απαντώνται στη βόρεια πλευρά του ναού και του αιθρίου το ανατολικότερο, με δάπεδο από πήλινες πλάκες και θύρα εξωτερική (στα Α.) και προς το νάρθηκα (στα Ν.) θεωρήθηκε από τον ανασκαφέα ως Μυτατώριον. Το δάπεδο του συνεχόμενου προς Δ. διαμερίσματος κοσμούσαν ψηφιδωτά, τα οποία αποδίδονται με αρκετές πιθανότητες στον ίδιο καλλιτέχνη με εκείνον του νοτίου προσκτίσματος της βασιλικής Γ. Το μνημείο χρονολογείται στον 6ο αι.

- **Βασιλική Γ.**

Τρίκλιτη (διαστ. 28,10 X 18,20μ.) ξυλόστεγη, σε απόσταση λίγων μέτρων προς Δ. της βασιλικής Α, με νάρθηκα στα Δ., αίθριο και προσκτίσματα στα Ν. (εικ. 10) Στα Α. προβάλλεται η ευρεία ημικυκλική κόγχη του Ιερού, το οποίο κάλυπτε θόλος. Κάτω από το υπόστρωμα του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους, του νάρθηκα και της δυτικής στοάς του αιθρίου, καθώς και στα Δ. του ναού αποκαλύφθηκαν τμήματα κτηρίου των ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο στο β' ήμισυ του 5ου αι. έδωσε τη θέση του στη βασιλική.

Αντί των συνήθων ανοιγμάτων στα Δ., ο νάρθηκας διέθετε ανά μία θύρα στα Β. και τα Ν. Η επικοινωνία μεταξύ του κυρίως ναού και του νάρθηκα γινόταν μέσω τριβήλου για το κεντρικό κλίτος και μίας ακόμη θύρας για κάθε ένα από τα πλάγια κλίτη. Τα κιονόκρανα του τριβήλου είναι πιθανώς τα ευρεθέντα δίζωνα, με κεφαλές κριών, λεόντων, πτηνών (εικ. 11). Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους του ναού κοσμεύει ψηφιδωτό: πέντε ταινίες με φύλλα κισσού, σπειρομαϊάνδρο και αλυσιδωτό πλοχμό πλαισιώνουν το κεντρικό διάχωρο, το οποίο καταλαμβάνει σύνθετος γεωμετρικός διάκοσμος (εικ. 12). Ψηφιδωτό δάπεδο έχουν και τα πλάγια κλίτη, συγκείμενο από γεωμετρικά κοσμήματα περικλείοντα τετράπλευρα ή ελλειπτικά διάχωρα, εντός των οποίων εικονίζονται πτηνά και άλλα ζώα. Ορθομαρμάρωση κάλυπτε τα χαμηλότερα τμήματα των τοίχων (εικ. 13), ενώ ψηλότερα υπήρχε ψηφιδωτός διάκοσμος. Οι μεταξύ των κλιτών ιωνικές κιονοστοιχίες εδράζονταν σε μαρμάρινο στυλοβάτη. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση του μνημείου (μετά τα μέσα

του 6ου αι.) τα μετακίονια φράχθηκαν με πλινθόκτιστους τοίχους και το δάπεδο του νοτίου κλίτους, ως τότε από πήλινες πλάκες, αντικαταστάθηκε από το σωζόμενο ψηφιδωτό (εικ. 14). Οι ανασκαφές αποκάλυψαν επίσης τη βάση του φράγματος του πρεσβυτερίου, καθώς και πεσσό, προερχόμενο πιθανώς από το προστώο της Ωραίας Πύλης. Καθ' όλο το μήκος του βορείου τοίχου κατασκευάστηκε θρανίο για το εκκλησίασμα. Βρέθηκαν πολυάριθμα νομίσματα και αρχιτεκτονικά μέλη: κιονόκρανα (εικ. 15), επιθήματα, θωράκια, παραστάδες, πεσσίσκοι, κιονίσκοι (ίσως εκ του κιβωρίου της Τραπέζης), περιθυρώματα, τεμάχια τράπεζας μαρτύρων ή αγαπών, τμήμα μαρμάρινης κυκλικής κλίμακας. Μεταξύ των ευρημάτων είναι και τμήματα άμβωνος, στηριζόμενου σε κιονίσκους, ανάμεσα στους οποίους διαμορφώνονταν κογχάρια.

Σε όλη την έκταση του δαπέδου του νάρθηκα υπήρχε ψηφιδωτό με διπλό πλαίσιο από φύλλα κισσού και αλυσοειδές πλέγμα γύρω από το κεντρικό ορθογώνιο που πληρούται με γεωμετρικά σχέδια. Σε μικρή απόσταση από τη ΒΔ. γωνία του νάρθηκα, μπροστά από την εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου, ήλθε στην επιφάνεια μαρμάρινη πλάκα στο έδαφος με υποδοχή πιθανότατα για λεκάνη αγιασμού στη θέση της ελλείπουσας φιάλης του αιθρίου.

Την ασυνήθη θέση του αιθρίου στα Ν. του ναού επέβαλε το γεγονός ότι η βασιλική κτίστηκε σε μικρή απόσταση από το δυτικό τείχος της ακροπόλεως, το οποίο δεν διαθέτει πύλη σε αυτό το τμήμα, ενώ αντιθέτως λίγα μέτρα νοτιότερα από τη ΝΔ. γωνία του αιθρίου ανοίγεται πυλίδα. Τις μονόρρυθες στέγες των στοών του στήριζαν πεσσοί αντί των συνήθων κιονοστοιχιών. Τα δάπεδά τους κοσμούνται με ψηφιδωτά. Στη δυτική ταινίες με φολιδωτό διάκοσμο και κληματίδα με βότρυες περιβάλλουν ζώνη με τετράγωνα διάχωρα στα οποία απεικονίζονται πτηνά, άλλα ζώα, κάνιστρα με καρπούς, γεωμετρικά σχέδια, ρόδακες εντός διπλού στρεπτού σχοινίου και σπειρομαϊάνδρου (εικ. 16). Περιελισσόμενη κληματίδα και διπλός μαϊάνδρος πλαισιώνουν τις παράλληλες ζώνες με ιχθύες, κάνιστρα, υδρόβια πτηνά του επόμενου διαχώρου, το οποίο καταλαμβάνει ολόκληρη τη ΝΔ. γωνία. Το πλαίσιο διακόπτεται από επιγραφή υπέρ ευχής των δημιουργών του ψηφιδωτού, τα ονόματα των οποίων δεν μνημονεύονται, ως ήδη γνωστά στο Θεό. Στα ΝΔ. του αιθρίου αποκαλύφθηκε επίμηκες διαμέρισμα, το ψηφιδωτό δάπεδο του οποίου διατηρείται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό (εικ. 17). Μέσα σε διπλό πλαίσιο (αλληλοτεμνόμενοι κύκλοι και σπειρομαϊάνδρος) περιλαμβάνονται διαγώνιες σειρές τετράγωνων διαχώρων, στα οποία εικονίζονται πτηνά, άλλα ζώα, γεωμετρικά σχέδια. Μεταξύ των διαχώρων παρεμβάλλεται σχοινίον. Το μνημείο γνώρισε δύο ακόμη οικοδομικές φάσεις κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: αρχικώς τα μεταξύ των πεσσών κενά αποφράχθηκαν με τυφλούς τοίχους και προς το τέλος της περιόδου η ανατολική τουλάχιστον στοά/διάδρομος κατατμήθηκε σε δωμάτια. Σε μεταγενέστερη, αχρονολόγητη φάση οικοδομήθηκε μονόχωρος ναῖσκος στο ανατολικό ήμισυ του κεντρικού κλίτους και σε μέρος της ασπίδας του Ιερού, καταστρέφοντας τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου της αρχικής βασιλικής. Στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου το αίθριο ερειπώθηκε και το μεγαλύτερο μέρος του υλικού του λεηλατήθηκε.

- **Βασιλική Δ.**

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική (διαστ. 24,73 X 18,12μ.) του β' ημίσεως του 5ου αι., με νάρθηκα, αίθριο στα Δ. και προσκτίσματα στις τρεις ελεύθερες

πλευρές του. Η πρόσβαση στο κεντρικό κλίτος από το νάρθηκα γινόταν μέσω τριβήλου, ενώ στενότερες θύρες οδηγούσαν στα πλάγια κλίτη. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους καλύπτεται με μαρμάρινες πλάκες, των πλαγίων με πλίνθινες. Μέρος της ορθομαρμάρωσης των τοίχων σώθηκε κατά χώραν, ενώ σπαράγματα των ψηφιδωτών που κοσμούσαν τα ανώτερα τμήματα βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Ο στυλοβάτης των κεντρικών κιονοστοιχιών κατασκευάστηκε με μαρμάρινες λιθοπλίνθους σε επανάχρηση. Το πειόσχημο φράγμα του πρεσβυτερίου καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κεντρικού κλίτους, με προστώ της Ωραίας Πύλης απολήγον σε πεσσίσκους με συμφυείς υπερκειμένους κιονίσκους. Στη ΝΑ. γωνία του κεντρικού κλίτους, αμέσως στα Δ. του στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου, αποκαλύφθηκε ημικυκλική βάση επισκοπικού θρόνου (ή άμβωνος), με λείψανα των τεσσάρων αναβαθμών που οδηγούσαν στην έδρα (ή στον εξώστη) (εικ. 18), και στη ΝΔ. γωνία μαρμάρινος λουτήρας κατά χώραν. Το αίθριο (διαστ. 19,10 X 18,50μ.), διώροφο, είχε 20 κίονες στο ισόγειο και πιθανώς ισάριθμους στον όροφο, οι οποίοι στήριζαν πλίνθινα τόξα (εικ. 19), και ψηφιδωτό διάκοσμο στους τοίχους. Στο εσωτερικό του ανευρέθηκε μαρμάρινη αναθηματική πλάκα με επτάστιχη επιγραφή, περιρραντήριο, δύο μαρμάρινες λεκάνες αγιασμού. Για την είσοδο του επισκόπου στο αίθριο διαμορφώθηκε ευρύχωρος θάλαμος προ της θύρας που ανοίγεται στο μέσον της βόρειας πλευράς του, με ψηφιδωτό δάπεδο και ιδιαιτέρως επιμελημένη είσοδο στα Β. Το παρακείμενο διαμέρισμα, στη ΒΔ. γωνία του αιθρίου, ήταν προσιτό μόνο μέσω της νότιας θύρας προς αυτό, θεωρούμενο από τον ανασκαφέα ως προοριζόμενο για τους προσκυνητές. Το ευρύχωρο δωμάτιο στα Δ. του αιθρίου χαρακτηρίζεται ως κινστέρνα ή λουτήρας λόγω της κάλυψης των γωνιών με υδραυλικό κονίαμα και του δαπέδου με πήλινες πλάκες. Οι ανασκαφές έφεραν στην επιφάνεια και πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη: βάσεις, κορμούς και κιονόκρανα με συμφυή επιθήματα (εικ. 20), κοσμήτες, θωράκια, ζεύξεις της ορθομαρμάρωσης, μαρμάρινο περιρραντήριο, τράπεζα αγαπών, ρωμαϊκών χρόνων μαρμάρινο ναϊσκόμορφο αναθηματικό ανάγλυφο του Ηρακλή από ιερό κοινό του ημιθέου με το Σάραπη και την Ίσιδα.

- **Περίκεντρος ναός.**

Πολυτελής κατασκευή του 6ου αι. στο ανατολικό όριο της περιτειχισμένης ακρόπολης των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Κατά την ανασκαφή του 1995 κάτω από το υπόστρωμα του ψηφιδωτού του περιστώου αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα παλαιότερου κτηρίου, το οποίο κατεδαφίστηκε, ο χώρος ισοπεδώθηκε και στη συνέχεια οικοδομήθηκε ο ναός. Ο πυρήνας είναι διώροφος, εξαγωνικός, με ζεύγη κιόνων επί μαρμάρινου στυλοβάτη σε κάθε πλευρά –εκτός της ανατολικής– μεταξύ πολυγωνικών πεσσών από πλινθοδομή που ανείχαν πιθανώς κωνική ή πυραμιδοειδή στέγη, περιβαλλόμενος από κυκλικό διάδρομο. Ο τελευταίος διακόπτεται από το ορθογώνιο διαμέρισμα του Ιερού και την κόγχη, η οποία εσωτερικώς είναι ημικυκλική και εξωτερικώς πεντάπλευρη επί ημικυκλικής βάσεως. Τα κιονόκρανα και στις δύο στάθμες ήταν δίζωνα: σε εκείνα του ισογείου την άνω ζώνη καταλαμβάνουν κριοί, στα μικρότερα του ορόφου, πτηνά, ενώ στην υποκειμένη διατηρούνται τα φύλλα άκανθας (εικ. 21). Στο μέσον του νότιου τμήματος του εξαγωνικού πυρήνα κατασκευάστηκε ο επιμήκης άμβων, με αντωπές κλίμακες που οδηγούσαν στον πολυγωνικό αξονικό εξώστη (εικ. 22). Στο ανατολικό πέρας του διαδρόμου διαμορφώνονται σχεδόν τετράγωνα

διαμερίσματα εκατέρωθεν του Ιερού. Το βόρειο έχει θύρες στα Β., τα Δ. (προς το περίστωον) και τα Α. (προς το προ του Ιερού διαμέρισμα) και δάπεδο από ρομβοειδή και τετράγωνα μαρμάρινα πλακίδια. Αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα της ορθομαρμάρωσης των τοίχων και του ψηφιδωτού διακόσμου των ανώτερων τμημάτων τους και του δαπέδου από λευκές μαρμάρινες πλάκες (εξαγωνικός πυρήνας) και μαρμαροθετήματα (περιμετρικός διάδρομος). Επίσης, ήλθαν στην επιφάνεια τμήματα κίωνων, θωρακίων και ζεύξεων, βάσεις περιρραντηρίων, περιθυρώματα με κυμάτια, επίκρανα παραστάδων, αμφικιονίσκος παραθύρου, επιθήματα κίωνων και αμφικιονίσκων, κοσμήτης με διάτρητη άκανθα, κοσμήτες και επίκρανα παραστάδων κοιλόκυρτης διατομής, ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα φέρον ανάγλυφο σταυρό, πεσσίσκοι τέμπλου, το κάτω τμήμα άμβωνος με κογχάρια, τράπεζα προσφορών, αρχιτεκτονικά μέλη και επιτύμβιες στήλες της αρχαιότητας σε επανάχρηση, πολυάριθμα νομίσματα (εικ. 23).

Στα Δ. ανεσκάφη ορθογώνιο αίθριο, με το οποίο ο περίκεντρος ναός επικοινωνεί μέσω τριών θυρών. Η είσοδος στο αίθριο, το οποίο βρίσκεται ψηλότερα από τη στάθμη του εδάφους στα Δ., γίνεται μέσω κτιστών κλιμάκων στο δυτικό πέρας της βόρειας και της νότιας στοάς. Το δάπεδο του αιθρίου καλύπτουν πλάκες από λευκό μάρμαρο, των περιμετρικών στοών μαρμαροθετήματα. Οι τοίχοι φέρουν ορθομαρμάρωση: λευκές ακόσμητες πλάκες χαμηλά, ρομβοειδή πλακίδια και πλάκες με ραβδώσεις διαφόρων χρωμάτων ψηλότερα (εικ. 24). Στα ανώτερα τμήματα των τοίχων θα πρέπει να υποτεθεί η ύπαρξη ψηφιδωτού διακόσμου, σπαράγματα του οποίου ήλθαν στην επιφάνεια κατά την ανασκαφή. Οι ξύλινες στέγες του περιστώου ήταν μονόρρυθες, στηριζόμενες σε κίονες και στους τέσσερις γαμματοειδείς πεσσούς των γωνιών, και οδηγούσαν τα όμβρια σε κινστήρνα διαμορφωμένη κάτω από το αίθριο. Το στόμιο απάντλησης των υδάτων βρίσκεται στο μέσον του πλακόστρωτου.

Στα Β. και τα Ν. του αιθρίου ήλθε στην επιφάνεια σειρά δωματίων. Το ευρισκόμενο στη ΒΑ. του γωνία, προσιτό μόνο μέσω του περιμετρικού διαδρόμου, θεωρείται από τον ανασκαφέα ως Μυτατώριον. Τα δύο επόμενα προς Δ. είχαν βοηθητικές χρήσεις για τους προσκυνητές ή τους ιερείς. Ο αντίστοιχος χώρος της νότιας πλευράς του αιθρίου είναι ενιαίος, απολήγων σε ημικυκλική κόγχη στα Δ. Το δάπεδο καλύπτεται με μαρμαροθετήματα από τετράγωνα και ορθογώνια πλακίδια που περιβάλλουν ρομβοειδή πλαισιωμένα από τριγωνικά. Το προς Α., εντός της κόγχης τμήμα του είναι ελαφρώς υπερυψωμένο σε σχέση με το δάπεδο του υπόλοιπου δωματίου. Από τον ανασκαφέα ο χώρος θεωρήθηκε διακονικό, σκευοφυλάκιο ή βαπτιστήριο λόγω του πήλινου αγωγού που εντοπίστηκε στον ανατολικό του τοίχο. Στη ΝΔ. γωνία του ναού, αμέσως στα Α. του διαμερίσματος με την κόγχη, διαμορφώνεται ορθογώνιος χώρος, με θύρες στα Α. και τα Δ. (προς το διαμέρισμα) και μικρή κόγχη με καπναγωγό στη ΝΑ. γωνία.

Στη ΝΑ. απόληξη του περιστώου ανεσκάφησαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι κατασκευάστηκαν περί το 600, σε περίοδο που το κτήριο είχε πλέον εγκαταλειφθεί και εν μέρει καταστραφεί, διατηρούσε όμως το λατρευτικό του χαρακτήρα.

- **Δημόσια κινστήρνα.**

Αμέσως στα Α. του Ιερού της βασιλικής Α, στο υψηλότερο σημείο του οχυρωμένου τμήματος του λόφου, αποκαλύφθηκε μεγάλων διαστάσεων (εμβ. 2.200μ.), σχεδόν τετράγωνη, υπαίθρια δημόσια κινστήρνα, με ογκώδη

τοιχώματα (πάχ. 1,40-1,60μ.), δάπεδο από πλίνθους καλυμμένες από υδραυλικό κονίαμα και οπή απορροής στη ΒΑ. γωνία. Για άγνωστους λόγους σε δεύτερη φάση η λειτουργία της αποθήκευσης πόσιμου ύδατος περιορίστηκε στη ΝΔ. γωνία του κτηρίου, στην οποία κατασκευάστηκαν τρεις εφαπτόμενες, θολοσκεπείς, επιμήκεις κινστέρνες, ενώ στην εναπομένουσα επιφάνεια εγκαταστάθηκαν εργαστήρια. Εξ αυτών διατηρείται στη ΒΔ. γωνία κυκλικός κεραμικός κλίβανος (εικ. 25). Στο τέλος της παλαιοχριστιανικής και στην αρχή της πρωτοβυζαντινής περιόδου οι παλαιότερες κατασκευές έδωσαν τη θέση τους σε ευτελείς κατοικίες.

- **Τείχος.**

Περικλείει την ακρόπολη, όπου οι παλαιοχριστιανικοί ναοί και η μεγάλη κινστέρνα, με συνολικό μήκος 1.200μ., παρακολουθώντας την οφρύν του βράχου. Για την κατασκευή των εξωτερικών του όψεων χρησιμοποιήθηκαν λαξευμένοι πωρόλιθοι, αρχιτεκτονικά μέλη, τμήματα γλυπτών και δύο λίθινοι λουτήρες της αρχαιότητας σε επανάχρηση, πλίνθοι, μικρότεροι λίθοι και κονίαμα· τον πυρήνα συγκροτούν αργοί λίθοι και χώμα (εικ. 26). Σώζεται σε ύψος 2,00-2,50μ. Το μέσο πάχος είναι 2,40μ. Ενισχύεται με έναν επιμήκη πρόβολο, έναν πολυγωνικό και 14 τετράπλευρους πύργους κτισμένους σε κανονικές αποστάσεις. Ο πρόβολος συνιστά προσθήκη σε παλαιότερο ορθογώνιο πύργο. Η κατώτερη στάθμη του χρησιμοποιήθηκε πιθανώς ως κινστέρνα, έχοντας δάπεδο από πήλινες πλάκες, θολωτή κάλυψη, μολύβδινο αγωγό υπερχειλίσης και μοναδική πρόσβαση από την οροφή. Στο τείχος διατηρείται κατά τόπους το κατώτερο τμήμα κτιστών κλιμάκων ανόδου στον περίδρομο. Εντοπίστηκαν τρεις πύλες, ανά μία στα Β., Δ. και Ν., προστατευμένες από πύργους. Η ανέγερση του τείχους χρονολογείται από το Χ. Μπακιρτζή στη ρωμαϊκή περίοδο, με κατά τόπους ανακαίνιση κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου το δυτικό τέταρτο της ακροπόλεως αποκλείστηκε με τείχος που προστέθηκε σε απόσταση 80μ. Α. του εξωτερικού δυτικού τείχους. Η νέα οχυρωματική γραμμή διέθετε τρεις τετράγωνους πύργους, ο νοτιότερος των οποίων έχει τριγωνική απόληξη. Η οικοδόμησή της προϋποθέτει την αχρήστευση μέρους τουλάχιστον δύο οικιών πρωιμότερων παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και την παύση λειτουργίας της βασιλικής Α, εφ' όσον διέρχεται μέσα από το νάρθηκά της. Η μετασκευή ορισμένων πύργων της ακροπόλεως κατά την ύστερη φάση κατοίκησης του χώρου (πύργος Α: προσθήκη ταφής στο ισόγειο, πύργος Β: μετατροπή σε κινστέρνα, πύργος Γ: μετατροπή σε χώρο κατοικίας ή αποθήκευσης) βεβαιώνει την απώλεια του οχυρωματικού χαρακτήρα και τη σταδιακή εγκατάλειψη της περιοχής.

- **Παλαιοχριστιανικές οικίες.**

Στο βόρειο ήμισυ του δυτικού τμήματος της ακροπόλεως, μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού τείχους, ήλθαν στην επιφάνεια δύο οικίες της παλαιοχριστιανικής περιόδου, με μορφή αντίστοιχη των οικιών της αρχαιότητας. Ο πυρήνας τους συνίσταται σε τετράπλευρη αυλή, γύρω από την οποία διατάσσονται δωμάτια με ή χωρίς στοές μπροστά από αυτά. Ψηφιδωτά καλύπτουν τα δάπεδα των στοών της οικίας Α και ενός δωματίου της οικίας Β. Τόσο το κτήριο Α, στο οποίο εντοπίζονται περισσότερες φάσεις, όσο και το Β δεν εγκαταλείφθηκαν μετά την ανέγερση του εσωτερικού τείχους της ακροπόλεως πάνω σε τμήματά τους κατά την ύστερη παλαιοχριστιανική

περίοδο, αλλά εξακολούθησαν εν μέρει να χρησιμοποιούνται ως χώροι κατοίκησης.

Βιβλιογραφία

• Γενική Βιβλιογραφία

- Νικόλαος Ζήκος, Αμφίπολις. Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Αμφίπολις (Αθήνα 1989)
- Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 31, 1976, Β'1, Χρον., 321.
- Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 32, 1977, Β'2, Χρον. 263-264.
- Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 33, 1978, Β'2, Χρον. 319-320, πίν. 149δ.
- Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 36, 1981, Β'2, Χρον., 355.
- Α. Στρατή, ΑΔ 39, 1984, Β', Χρον. 286.
- Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ΑΔ 41, 1986, Β', Χρον., 186.
- Α. Στρατή, ΑΔ 42, 1987, Β'2, Χρον., 460.
- Ν. Ζήκος, ΑΔ 53, 1998, Β'3, Χρον., 750, πίν. 304-305.
- Α. Μπακιρτζής, ΑΔ 54, 1999, Β'2, Χρον., 717-718.
- Ν. Ζήκος, ΑΔ 56-59, 2001-2004, Β'3β, Χρον., 821, πίν. 229α.
- Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 60, 2005, Β'2, Χρον., 892.

• Έρευνες και Δημοσιεύσεις της Εταιρίας

- Ι.Χ. Δραγάτης, [ΠΑΕ 1920](#), 8-10.
- Ε. Πελεκίδης, Ανασκαφαί και έρευναι εν Αμφιπόλει, [ΠΑΕ 1920](#), 87-91.
- Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις. Νεκρόπολις, [Έργον 1959](#), 40-42.
- Δ.Ι. Λαζαρίδης, Ανασκαφαί και έρευναι εις Αμφίπολιν, [ΠΑΕ 1959](#), 44-45, πίν. 46β-49.
- Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις. Νεκρόπολις, [Έργον 1960](#), 77.
- Δ.Ι. Λαζαρίδης, Ανασκαφαί και έρευναι [ΠΑΕ 1960](#), 73.
- Στ. Πελεκανίδης, ΑΔ 16, 1960, 230.
- Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1961](#), 71-72.
- Δ.Ι. Λαζαρίδης, Ανασκαφαί και έρευναι εις Αμφίπολιν, [ΠΑΕ 1961](#), 67, πίν. 34β.
- Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1962](#), 55-65.
- Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή βασιλικής Γ Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1962](#), 42-46, πίν. 24-35.
- Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις. Βασιλική Γ, [Έργον 1964](#), 19-23, 30-45.

- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Γ Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1964](#), 41-43, παρένθ. πίν. Α', πίν. 28-41.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1966](#), 25-42.
- ο Ε. Στίκας, Ανασκαφή Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1966](#), 39-46, παρένθ. πίν. Α', πίν. 20-32.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1967](#), 54-65.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αναστήλωσης και συντήρησης μνημείων, [Έργον 1967](#), 151.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1967](#), 83-88, πίν. 57-66.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1969](#), 49-68, παρένθ. πίν. Α'.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αναστήλωσης, στερέωσης και συντήρησης αρχαίων, [Έργον 1969](#), 197.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1970](#), 33-48, παρένθ. πίν. Α'.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αναστήλωσης και συντήρησης μνημείων, [Έργον 1970](#), 195.
- ο Ε. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1970](#), 54-58, παρένθ. πίν. Α'-Β', πίν. 57-70.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1971](#), 36-53, παρένθ. πίν. Α'-Β'.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αναστήλωσης και συντήρησης μνημείων, [Έργον 1971](#), 268.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1971](#), 43-49, παρένθ. πίν. Α-Γ, πίν. 54-64.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις (Χριστιανική), [Έργον 1972](#), 18-26.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1972](#), 49-62, πίν. 23-31.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις (Χριστιανική), [Έργον 1973](#), 27-38.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Εργασίες συντηρήσεως αρχαίων, [Έργον 1973](#), 126.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1973](#), 34-42, πίν. 31-52.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις (Χριστιανική), [Έργον 1975](#), 53-60, παρένθ. πίν. Γ'.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1975Α](#), 72-73, παρένθ. πίν. Ε', πίν. 70-78.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις, [Έργον 1976](#), 36-53, παρένθ. πίν. Α'-Β'.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αναστήλωσης και συντήρησης μνημείων, [Έργον 1976](#), 212-213.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1976Α](#), 99-110, παρένθ. πίν. Β', πίν. 73-81.
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Αμφίπολις (χριστιανική), [Έργον 1977](#), 38-46.

- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1977Α](#), 46-53, παρένθ. πίν. Β', πίν. 34-37
- ο Α.Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφαί, [Έργον 1978](#), 17-22.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1978](#), 59-63, πίν. 54-56.
- ο Γ.Ε. Μυλωνάς, Ανασκαφαί, [Έργον 1979](#), 13-14, εικ. 29-32.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1979](#), 80-89, πίν. 58-65.
- ο Γ.Ε. Μυλωνάς, Ανασκαφαί, [Έργον 1980](#), 14-15, εικ. 15-20.
- ο Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1980](#), 14-20, πίν. 28-34.
- ο Γ.Ε. Μυλωνάς, Ανασκαφαί, [Έργον 1981](#), 16-17, εικ. 17-18.
- ο Γ.Ε. Μυλωνάς, Ανασκαφαί, [Έργον 1987](#), 36-38, εικ. 35.
- ο Β.Χ. Πετράκος, Αμφίπολη (Χριστιανική), [Έργον 1988](#), 100-103.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1988](#), 135-142, πίν. 94-97.
- ο Β.Χ. Πετράκος, Αμφίπολη (Χριστιανική), [Έργον 1989](#), 88-90.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1989](#), 216-221, πίν. 150-151.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Αμφίπολη, [Έργον 1991](#), 77-79.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1991](#), 212-219, πίν. 142-146.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Αμφίπολη, [Έργον 1992](#), 73-75.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1992](#), 167-175, πίν. 70-72.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Αμφίπολη, [Έργον 1993](#), 65-66.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1993](#), 128-134, πίν. 71-73.
- ο Β.Χ. Πετράκος, Αμφίπολη, [Έργον 1994](#), 54-55.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1994](#), 131-137, πίν. 74-75.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Αμφίπολη, [Έργον 1995](#), 49-51.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1995](#), 115-125, πίν. 56-59.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Αμφίπολη, [Έργον 1996](#), 69-72.
- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1996](#), 229-241, πίν. 93-99.
- ο Β.Χ. Πετράκος, Αμφίπολη χριστιανική, [Έργον 1998](#), 66-67.

- ο Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως, [ΠΑΕ 1998](#), 154-155.

Συγγραφέας

Σταύρος Ι. Αρβανιτόπουλος